

**МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ ҲУҚУҚИЙ
МЕРОСИННГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ ҲАҚИДА**

С.С.Саиджалолов

Ўзбекистон халқаро ислом академияси тадқиқотчиси

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.8103509>

ARTICLE INFO

Received: 24th June 2023

Accepted: 29th June 2023

Online: 30th June 2023

KEY WORDS

Нўъмон ибн Собит, Маҳмуд
Замахшарий, Яъқуб ибн
Иброҳим, Молик ибн Анас,
Муҳаммад ибн Идрис
Шофеий, Руус ал-масаил, Тож
ат-тарожум, ал-Аълам.

ABSTRACT

Маҳмуд Замахшарий Мовароуннаҳрдан етишиб
чиққан буюк муфассир, мутакаллим, фақиҳ.
Мовароуннаҳрда илмий, маданий ва иқтисодий
ҳолат таназзулга тушиб қолган пайтда Маҳмуд
Замахшарий фидоий олимлар билан илмни
жонлантиришга ва қайта тиклашга хизмат
қилган. Унинг ўнта асари ҳозирги кунда маълум
бўлиб, бу асарлар устида илмий тадқиқотлар
тўхтовсиз давом этиб келмоқда.

Бугунги кунда доксография деб ном олган диний қарашлар ўртасидаги ихтилофли масалаларни қиёсий ўрганишни англатувчи жанрга оид маълумотлар Замахшарий асарларида муайян ўринга эга. Аллома тафсир, ҳадис ёки фикҳ борасида қалам тебратар экан, исломдаги турли фикҳий мазҳаблар қарашларини ўз ўрнида баён қилади.

Маҳмуд Замахшарий асарларида орасида энг юксак ўринга эга бўлган “Ал-Кашшоф ан ҳақоик ғавомиз ат-танзил ва уюн ал-ақовил фи вужуҳ ат-таъвил” (“Қуръонда яширин ҳақиқатларни ва унинг таъвилидаги ривоятларни очувчи”) тафсирида юздан ортиқ ўринда Имом Аъзам Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит ва унинг Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний, Абу Юсуф Яъқуб ибн Иброҳим ал-Ансорий ҳамда Зуфар ибн Ҳузайл каби шогирдларининг оятлардан олинган фикҳий ҳукмлар борасидаги қарашларини нақл қилган.

Замахшарий ўзи ҳанафий мазҳаби вакили бўлса-да, аммо бошқа мазҳаблар қарашларига ҳам ҳурмат билан ёндашгани эътиборга лойиқ У баъзи оятлар тафсирида Молик ибн Анас (713-795), Муҳаммад ибн Идрис Шофеий (767-820) каби мазҳаб асосчилари қарашларини келтиради.

Алломанинг ҳадисшунослик борасида мўътабар манба бўлган “Ал-фоик фи ғариб ал-ҳадис” (“Ҳадислардаги нодир маъноларни шарҳловчи аъло қўлланма”) асарида ҳам юқоридаги ҳолатни кузатиш мумкин. Ҳадис илми олимлари орасида нуфузли мақомга эга бўлган Ибн Ҳажар Асқалоний томонидан юксак баҳоланган мазкур асарнинг бир қанча ўринларида Маҳмуд Замахшарий турли фикҳий мазҳаблар қарашларини баён қилган. Шу йўсинда ҳадислардан келиб чиқадиган фатволарни аён қилган. Бу асарда

Замахшарий турли йўналишларнинг шаръий ҳукмларини келтирар экан, аксар ҳолларда барча мазҳаблар қарашларига бирдек муносабат билдиради, бироқ баъзи ўринларда “Соҳибларимиз наздида” ва бир ўриндагина

“Бизнинг наздимизда” дея ҳанафий мазҳаби тарафида туриб масалани баён қилади¹.

Маҳмуд Замахшарий ўзи етук фақиҳ бўлиши билан бирга олимларни, хусусан, фикҳ илми билимдонларини, фикҳий мазҳаблар асосчиларини чуқур ҳурмат қилган. Алломанинг адабий меросида фақиҳларга бағишланган байтлар учрайди. Шеърий девонининг “Фа” ҳарфига бағишланган боби, 114-байтида Замахшарий шундай дуо қилади:

“Ваффақаний ҳатто вақафту нафоисий
Ва аълома асфорий фаабраҳту воқифон
Ала машҳад ан-Нўъмон, нуввира қобруҳу.
Кама наввара ал-исламу баалака салифан²”
Аллоҳ тавфиқи-ла нафис меросим
Азиз китобларим вақф этдим ҳатто
Қолдирдим Нўъмоннинг қадамжосида
Юзингни ислом-ла этгандек мунаввар,
Қабрини нур билан тўлдирсин Аллоҳ!

Мазкур байтдан Маҳмуд Замахшарий ҳанафий мазҳаби асосчиси Имом Аъзам Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит (699-767)нинг Бағдоддаги қабрини зиёрат қилиб, у ерда ўзининг китобларини вақф қилиб қолдиргани маълум бўлади.

Манбаларда алломанинг фикҳ ва унинг намояндаларига бағишланган қуйидаги асарлари зикр этилади:

1. “Муъжам ал-худуд” (“Ҳадлар қомуси”). Ислом ҳуқуқидаги “ҳад” тушунчасига бағишланган асар.
2. “Ар-роиз фи илм ал-фароиз” (“Фароиз илми ўргатувчиси”). Ислом ҳуқуқидаги мерос масалалари тўғрисидаги қўлланма
3. “Руус ал-масаил ал-хилафия байн ал-ҳанафия ва-ш-шафийя” – “Ҳанафий ва шофеъий мазҳаблари ўртасида фарқли бўлган асосий масалалар”га бағишланган асар.
4. “Шақоик ан-Нуъмон фи манақиб ан-Нуъмон” (“Нўъмон тазкирасидаги қизил гулдаста”) ҳанафий мазҳаби асосчиси Имом Аъзам Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собитга бағишланган асар.
5. “Шафил-ъай мин калам аш-Шафийй” (“Шофеъийнинг дардга даво каломи”) шофеъий мазҳаби асосчиси Имом Шофеъий ҳақидаги асар.
6. Шу билан бирга баъзи манбаларда Замахшарийнинг ҳанафийликдаги машҳур китоб “Мухтасари Қудурий”га шарҳ ёзгани қайд этилади³.

Маҳмуд Замахшарийнинг юқорида зикр этилган олти та фикҳий асарларидан биргина “Руус ал-масаил”нинг қўлёзмаси топилган. “Руусул-масаил” қиёсий фикҳшунослик услубида ёзилган ва муаллиф бир масалада иккита, айрим ҳолларда

¹ Маҳмуд Замахшарий. Ал-фаиқ фий ғарийб ал-ҳадис. –Қоҳира: Матбаа Иса Баб ал-Ҳалабий, 1971.

² Маҳмуд Замахшарий. Дийван Жоруллоҳ аз-Замахшарий. –Байрут.: Дор содир, 2008. –Б.380

³ Ҳадиятул-арифийн. Maktaba ash-Shamila (электрон кутубхона). www.shamela.ws

учта мазҳаб қарашларини келтирганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Асар Замахшарийнинг нафақат бир фикҳий мазҳабга оид, балки бошқа мазҳабларга ҳам тегишли бўлган масалаларни чуқур билганини кўрсатади. Аллома ҳар бир мазҳаб масаласини келтириш билан бирга унинг далилини ҳам келтирган⁴.

Маҳмуд Замахшарийнинг бизгача етиб келган ягона фикҳий асарининг тўлиқ номи - “Руусул-масаил ал-хилафия байна Аби Ҳанифата ваш –Шофеий” (“Имом Абу Ҳанифа ва Шофеий орасида ихтилоfli бўлган асосий масалар”) бўлиб, айти пайтда унинг қўлёзмаси Ирландиянинг Дублин шаҳри Честербити кутубхонасида 3600-рақам остида сақланади⁵. Қўлёзманинг факсимиле нусхаси Маккаи мукарраманинг “Умм ал-қуро” университети кутубхонасида мавжуд⁶.

Честербити қўлёзмалари фонди билан олиб борилган электрон ёзишмалар натижасида “Руус ал-масаил”нинг қўлёзмасининг электрон нусхасини олишга муваффақ бўлинди⁷.

Қози ибн Халликон “Вафаёт ал-аъён”⁸да “Руусул-масаил”ни Замахшарий асарлари қаторида санаган. Хайруддин Зириклий “ал-Аълам”⁹, Ибн Қутлуғбека “Тож ат-тарожум”¹⁰да ҳам айнан шу нарса қайд этилган. Шунингдек, Ҳожи Халифа “Кашф аз-зунун” ҳамда Исмоил ал-Бағдодий “Ҳидоят ал-орифийн” асарларида ҳам Замахшарий қаламига мансуб “Руусул-масаил” борлиги ҳақидаги маълумотларни келтиришган.

Қўлёзманинг факсимиле нусхаси Маккаи мукарраманинг “Умм ал-қуро” университети кутубхонасида мавжуд¹¹.

Честербити қўлёзмалар каталогида унга қуйидагича тавсиф берилган:

“Аз-Замахшарийнинг «Руус ал-масаил» асари (538-1144 в.э.) (Ҳанафий ва Шофеий мазҳаблари орасидаги фарқли бўлган ҳуқуқий масалаларга бағишланган рисола) 106 саҳифа. Саҳифалар бўйи 17, эни 13.1 см. Насх хати. Хаттот – Абдурраҳмон ибн Жандар ибн Айюб Шиблий. 576 ҳижрий йилнинг Ражаб ойи (милодий 1180).” Кўчирилган бошқа нусхаси мавжуд эмас¹²”

Асар форзацининг биринчи саҳифаси юқори қисмига “Калимаи тоййиба” – «Ла илаҳа иллаллоҳ Муҳаммад ар-росулуллоҳ» ёзуви битилган. Унинг остида “Руус ал-масаил лил-аллома аз-Замахшарий саҳиб ал-Кашшаф”, Яъни “ал-Кашшаф соҳиби аллома Замахшарийнинг Руус ал-масаил асари” ибораси ёзилган. Саҳифанинг чап томони юқори қисмида “Мин кутуб ал-абд ал-аҳқар ас-Саййид Абдуллоҳ ал-Қози Салонийк сумм интақала ила сулук ал-фақр илайҳи таъала Саййид Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Адрабавий уфия анҳума ал-Барий” – “Ожиз банда Салоникнинг собиқ

⁴ Маҳмуд Замахшарий. Руусул-масаил ал-хилафия байнал-ҳанафия ваш-шафия. Байрут. Дор ал-башаир ал-исламия. –Б.64

⁵ Арберри. Честербити Араб қўлёзмалари каталоги. –Ж:3. –Дублин, 1958. –Б.44.

⁶ Маҳмуд Замахшарий. Руусул-масаил ал-хилафия байнал-ҳанафия ваш-шафия. –Байрут: Дор ал-башаир ал-исламия, 2007. –620 б.

⁷ Chester Beatty Library. CBL AR 3600.

⁸ Қози ибн Халликон. Вафаёт ал-аъён анбау абна аз-заман. – Ж:5. – Байрут. Дор содир, 1997. – Б.169.

⁹ Хайруддин аз-Зириклий. Ал-Аълам. – Ж:7. Дор ал-илм лил-малайн, 2002. – Б.178.

¹⁰ Ибн Қутлуғбека. Тож ат-тарожим фи табақот ал-ҳанафия. – Ж:1. www.alwarraq.com. –Б.24.

¹¹ Маҳмуд Замахшарий. Руусул-масаил ал-хилафия байнал-ҳанафия ваш-шафия. –Байрут: Дор ал-башаир ал-исламия, 2007. – 620 б.

¹² Ўша асар. –Б.1.

қозиси ожиз банда Саййид Абдуллоҳнинг кутубхонасидан. У кейинчалик фақр сулугига ўтди. Аллоҳ унга офият ато қилсин” ибораси битилган. Салоники шаҳри айни пайтда Грециянинг иккинчи йирик шаҳри ҳисобланади. У XV-XX асрлар оралиғида Усмонлилар империясининг таркибида бўлган. Шу жаҳатдан Салоники қозисининг китоблари орасида “Руус ал-масаил” қўлёзмаси бўлганини англаш мушкул эмас ва бундан XX асрга келиб, қўлёзманинг Ирландияга саёҳат қилиши сабаблари ойдинлашади.

Умрини кончиликка бағишланган, Колумбия университетида тоғ инженерлиги соҳасида олий маълумот ҳосил қилган америкалик Алфред Честер Битти (1875-1968) саъй ҳаракати билан Дублинда 1950 йилда Честербити кутубхонаси ташкил қилинган¹³. Сер Честернинг севимли машғулотларидан бири Шарқ қўлёзмаларини йиғиш эди. Кутубхонанинг айнан Дублинда ташкил қилиниши асосчисининг асли келиб чиқиши ирландиялик экани билан изоҳланади. 4000дан ортиқ араб ва форс тилларидаги қўлёзмалардан ташкил топган мазкур кутубхона-музей 2002 йилда Европанинг энг яхши музейи сифатида эътироф этилган. Маҳмуд Замахшарийнинг бизгача етиб келган ягона фикҳий асари “Руус ал-масаил”нинг ягона қўлёзмаси айнан Честербитидан 3600 рақами билан ўрин эгаллаган.

Китоб форзациннинг иккинчи саҳифаси юқори қисми марказида “Китоб Руус ал-масаил лиз-Замахшарий” – “Замахшарийнинг Руус ал-масаил китоби” ибораси битилган. Саҳифанинг чап тарафида “Алҳамдулиллаҳ, толаъа фийҳи мустафийдан ал-фақру Алоуддин ат-Таробулусий ал-Ҳанафий имам ал-Жомеъ ал-Уммавий уфия анху. 1027” – “Уммавийлар Жомеъи имоми фақийр Алоуддин ат-Таробулусий мазкур китобдан фойда олган ҳолда уни мутолаа қилди”. Мазкур битик XVII аср (1618 йил)га тегишли ва келиб чиқиши Ливиянинг Триполи шаҳридан бўлган Шайх Алоуддин Али ибн Муҳаммад ибн Носириддин ат-Таробулусий ад-Димашқий ал-Ҳанафийга тегишли экани билан диққатга сазовордир. У ҳақда Шамсиддин Зириклий ўзининг “Ал-аълам” асарида шундай ёзади: “Асли Таробулусдан бўлган Али ибн Муҳаммад Димашқий Алоуддин: Қуръон қироати ва фароиз илми бўйича олим эди. Ҳанафий мазҳабининг фозил олимларидан. Дамашқдаги Уммавийлар жомеъида дарс берар эди. Дамашқда туғилиб, шу ерда вафот этган. (950-1032 ҳижрий, 1544-1623 милодий). Унинг “Сакб ал-анҳар ала мултақа ал-абхур” – “Денгизлар туташувида дарёлар қуйилиши” номли фароиз (мерос) га оид асари, тажвид илмида “Ал-муқаддима ал-алоийя” – “Аълоий муқаддимаси” ва Қуръони каримнинг ўн қироатига бағишланган “Ал-алғаз ал-аълаийя” – “Аълоий сирлари” номли асарлари бор¹⁴”. Алоуддин Таробулусий Дамашқ қориларининг шайхи, қироат, фароиз, фикҳ каби диний билимлар билан биргаликда ҳисоб – математика каби дунёвий илм билимдони сифатида эътироф этилган¹⁵. Шайх Таробулусийнинг “Руус ал-масаил”ни ўқиб, ундан фойдалар ҳосил қилгани ҳақида асар саҳифасига битик ёзиши, мазкур қўлёзма асрлар давомида ҳанафий олимлар эътиборида бўлганига далолат қилади. Қўлёзма ўқилган 1618 йил олимнинг Дамашқдаги фаолияти даврига ва илм-маърифатда тажриба ҳамда шуҳрат қозонган 64 ёшига тўғрига келади.

¹³ Хуршид Маъруф. Американинг мис қироли. <https://islom.uz/maqola/17273>

¹⁴ Зириклий. Ал-аълам қомусу тарожим. –Ж:5. –Байрут: Дар ал-малайн, 2022. –Б.13.

¹⁵ Алоуддин Али ибн Муҳаммад Таробулусий. <https://tarajm.com/people/25763>

Қўлёзма форзацда яна бир ҳанафий олимнинг (исми-шарифини тўлиқ ўқиб бўлмади) дастхати бор. Битик сўнгида: “Ар-румий сумма ад-димашқий ал-ҳанафий” нисбаси ёзилган. Бундан дастхат муаллифи асли келиб чиқиши туркиялик бўлган, кейинчалик Дамашққа кўчиб ўтган ҳанафий олим экани маълум бўлади.

Маҳмуд Замахшарийнинг “Руус ал-масаил” асари қўлёзма титули ва форзацдаги битиклардан асар ҳанафий мазҳаби олимлари томонидан асрлар давомида ўрганилгани, унинг қўлёзмаси XVII асрда Дамашқда (Сурия), XIX –XX асрларда Салоники (Греция)да сақланиб, кейинчалик XX асрда Дублин (Ирландия)га олиб кетилгани маълум бўлади.

Тадқиқотчилар «Руусул-масаил»ни мазҳабларни қиёсий ўрганиш бўйича нодир манба сифатида эътироф этишган. Бунга асар мўжаз бўлса-да, фикҳ илмининг барча соҳаларини қамраб олганини далил қилиб, уни қуйидагича изоҳлашган: “Агар «Руусул-масаил»ни фикҳий мазҳабларни энди ўрганаётган мубтадий, яъни бошловчи ўқиса, мазҳаблар қарашлари ҳақида етарли маълумотга эга бўлади. Агар илмда юқори даражага эришган мунтаҳий, яъни тугалловчи ўқиса мазҳаблар ҳақида ўрганганларини қайта эслаб олади”.

Маҳмуд Замахшарий ўз даврининг етук ҳуқуқшуноси сифатида турли соҳалар қатори фикҳ – ислом ҳуқуқи йўналишида ҳам асарлар ёзган. Улардан биргина “Руусул-масаил” асари бизгача етиб келган. Замахшарийнинг “ал-Кашшаф”, “ал-Фаиқ фий ғарийб ал-ҳадис” асарларининг айрим ўринларида фикҳий масалалар ёритилган. Шунингдек, алломанинг шеърий меросида ҳам ҳуқуқшунослар, фақиҳларга ҳам муносабат билдирилган. Алломанинг ҳуқуқий қарашлари ўз даври фикҳий анъаналари билан ҳамоҳанг. Замахшарий замонасининг ҳанафий мазҳаби фақиҳларидан таълим олган ва шогирдлари орасида ҳам ислом ҳуқуқи бўйича асар ёзганлар бор. Буларнинг барчаси Маҳмуд Замахшарий нафақат тилшунос, адиб, муфассир, балки фақиҳ-ҳуқуқшунос сифатида эътироф этилганини намоён қилади.